

ՄԱՐՄԱՇԵՆ⁶⁰

Հայկական ճարտարապետության Անիի դպրոցի լավագույն կառույցներից Մարմաշենի վանքը գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Վահրամաբերդ գյուղից 2 կմ հարավ-արևմուտք, Ախուրյան գետի ձախ ափին: Արել արք. Մխիթարյանցի նկարագրմամբ. «Մարմաշեն անուանեալ հոյակապ եկեղեցին, շինեալ յափն Ախուրեան գետոյ ի Շիրակ, ի Վահրամայ Պաիլաւունոյ, յընդարծակ ծորամիջին, ի տափարակ վայրի ի հիւսիսոյ արևմտից մերձ ի շրջապատ լերինսն Տայոց գաւառի...»⁶¹: Բուն համալիրն, ըստ էության, հիմնադրել է իշխանաց-իշխան (980-1020) և Հայոց սպարապետ (1020-1045) Վահրամ Պաիլավունին, որն ըստ գլխավոր տաճարի հարավային պատի ընդարծակ արձանագրության՝ 988-1029 թթ. կառուցել է Կաթողիկե եկեղեցին և այլ շինություններ ու վանքին նվիրել գյուղեր, այգիներ, Անիում տներ ու կրպակներ⁶² (արձ. 136):

Մարմաշենի վանքն եղել է Պաիլավունիների տոհմական տապանատունը: Դվինի ճակատամարտում՝ 1045թ. զոհված Վահրամ Պաիլավունին հանգչում է Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան կողմում երբեմնի գոյություն ունեցած գավթում: XIXդ. սպարապետի գերեզմանին ուղղանկյուն օրորոցածև նոր տապանաքար է դրվել:

XIդ. սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից վանքն ավերվել է, իսկ Կաթողիկե եկեղեցին վերածվել բերդի: Միայն XIIIդ. առաջին կեսին, ըստ եկեղեցու հարավային պատի արձանագրության՝ Ջաքարյան իշխանները կարողանում են Պաիլավունիներին վերադարձնել իրենց հայրենի կալվածքներն ու Մարմաշենի վանքը: Այս շրջանում Վահրամ Պաիլավունու թոռներ Գրիգոր արքեպիսկոպոսն ու Ղարիբ իշխանը նորոգում են վանքն ու միաբանություն հաստատում. վերջիններս ևս թաղված են գավթ-տապանատանը: Այս համեմատաբար խաղաղ շրջանը, սակայն, երկար չի տևում. թաթար-մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ևս վանքն ամայանում է ու լքվում: Վանքի պատմության հետագա դարերի մասին տեղեկությունները կցկտուր են: Հայտնի է, որ XIXդ. 30-ական թթ., ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Կարսից գաղթած մի խումբ հայեր այստեղ բնակություն են հաստատում, իսկ նույն դարավերջին Մկրտիչ Ա Վանեցի խրիմյան կաթողիկոսը (1892-1907) վանքում բարենորոգչական աշխատանքներ է ծավալում⁶³:

Մարմաշենի վանքի հուշարձանախումբը բաղկացած է հետևյալ կառույցներից.

Կաթողիկե եկեղեցի կամ գլխավոր տաճար. Ինչպես արդեն նշվեց, վանքի առաջին ու գլխավոր շինությունն է՝ կառուցված Վահրամ Պաիլավունու կողմից: Եկեղեցու կառուցման ժամանակահատվածը Սամուել Անեցին սահմանում է Հայոց ՆԼԵ-ՆԽԳ, այսինքն՝ 986 – 994 թթ. միջակայքում. «Սկիզբն շինուածոյ մեծանուն եւ վայելչաշէն զարմանակերտ եւ հոյակապ ուխտին Մարմաշինոյ ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխանէն Վահրամայ, որ էր թոռն Ապուղամրի, սկսեալ ի ՆԼԵ (986) ամէն եւ աւարտեալ ի ՆԽԳ (994), որ լինի Ը (8) ամ»⁶⁴: Շինարարական վիճագրում եկեղեցու հիմնարկման թվականը կարդալով ՆԼԵ (986) (իրականում՝ ՆԼԵ - 988 - իմբ.), իսկ ավարտը՝ ՆՀԸ (1029)՝ Թ.Թորամանյանը

60 Մեզ անհայտ պատճառով Մարմաշենի վանքի և մերձակայքի վիճագրերը տեղ չեն գտել Ս.Բարխուդարյանի ձեռագիր ժողովածուում, դրանք առկա չեն նաև դաշտային օրագրում:

61 Արել արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց, Երկերի ժողովածու, էջ 89:

62 Մ. Հասրաթյան, Մարմաշենի վանք, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 709:

63 Նույն տեղում:

64 Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, ժամանակագրութիւն. Աղամից մինչեւ 1776թ., աշխատ. Կ. Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 179:

կարծում է, որ. «...շինությունը պարբերաբար ընդհատված է եղել, որ այդքան ուշ վերջացել է, եթե ոչ այդքան երկար տևելու չափ մեծ չէ շենքը»⁶⁵: Հնագետ Հ. Եղիազարյանը հավանական է համարում, որ Անեցու հիշատակած թվականներին կառուցվել է Կաթողիկեն, իսկ վիմագրում վկայված տարեթվերը (988-1029) վերաբերում են միաժամանակ կառուցված մի քանի շինություններին, որ են՝ հյուսիսային եկեղեցին ու Կաթողիկեն արևմուտքից կից գավիթը⁶⁶:

Կաթողիկե եկեղեցին երկու զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, ընդ որում՝ գմբեթը շենքի արտաքին ծավալում գրավում է կենտրոնական դիրք: Եկեղեցու ներսի որմնամույթերը մշակված են որմնախրձերով, Ավագ խորանը՝ որմնախորշերով (նման Անիի ճարտարապետությանը), իսկ արտաքուստ՝ «հայկական խորշեր»-ով: 12 նիստանի գմբեթը պսակված է հովանոցաձև վեղարով՝ զարդարված փոքր ճակտոններով միմյանց հետ կապված կիսասյուների փնջերով: Ենթադրվում է, թե այս եկեղեցին ևս Տրդատ ճարտարապետի ձեռակերտն է: XIX դ. մի որոշ ժամանակ կառույցը եղել է իբրև ծխական եկեղեցի, իսկ 1923 թվականից դադարել է գործել: 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից մեծ ճաքեր են գոյացել եկեղեցու հատկապես հարավային որմին ու գմբեթին:

Հյուսիսային եկեղեցի. Կառուցված է Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատին զուգահեռ և իր ճարտարապետական ու քանդակային հարդարանքի լուծումներով Կաթողիկեի առավել փոքրաչափ ընդօրինակությունն է: Կառուցված է, հավանաբար, նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ դարձյալ Վահրամ Պաղիապուտունու նախաձեռնությամբ: Եկեղեցին կիսով չափ քանդվել է 1883 թ. երկրաշարժից:

Կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցի. Գտնվում է Կաթողիկեի հարավային կողմում: Եկեղեցին ներքուստ խաչաձև, անկյուններում ավանդատներով կենտրոնագմբեթ կառույց է՝ հարազատ XI-XII դդ.:

Գավիթ. Կից է եղել Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան պատին: Ներկայումս պահպանվել են միայն պատերի ստորին շարերն ու սյուների խարիսխները: Կառուցված պետք է լինի դարձյալ Վահրամ Պաղիապուտունու օրոք՝ XI դ., քառասյուն կենտրոնակազմ գավիթների հորինվածքով: Գլխավոր տաճարի արևմտյան պատին այսօր էլ տեսանելի են երբեմնի կից գավթի կրաշաղախի հետքերը:

Կլոր հատակագծով քառախորան եկեղեցի. Համալիրի հարավարևմտյան կողմում՝ 1954-1956 թթ. հնագիտական պեղումների ընթացքում բացվել են կլոր հատակագծով, չորս ավանդատներով քառախորան գմբեթավոր եկեղեցու մնացորդները: Պահպանվել են կլոր գետնախարիսխը և պատերի ստորին երկու-երեք շարերը: Ինչպես նկատում է Մ. Հասրաթյանը, եկեղեցին իր հորինվածքով նման է Խժկոնքի վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցուն (XI դ.)⁶⁷: Տեսակետ կա, թե «զվարթնոցատիպ» այս եկեղեցին վանքի վաղագույն կառույցն է և թվագրվում է VI-VII դդ., այսինքն՝ վանքի հիմնադրումը պետք է կապել ոչ թե Պաղիապուտունիների, այլ Կամսարական տոհմի իշխանների անվան հետ, որոնց սեփականությունն էր կազմում նաև Շիրակը⁶⁸:

Պամբարանանման շենք. Վերոնշյալ հնագիտական պեղումների ընթացքում, կլոր եկեղեցու և գավթի միջնամասում բացվել են նաև փոքր չափերով կառույցի ավերակները: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Ենթադրվում է, թե այն ևս ժամանակակից է գլխավոր եկեղեցուն ու գավթին և թեպետ ներսում գերեզմանաքարեր չեն պահպանվել, սակայն պետք է որ Պաղիապուտյաց տոհմին պատկանած դամբարան եղած լինի:

Հուշարձանախմբի արևելյան կողմում, ինչպես նաև հյուսիսային կողմի բարձունքի վրա տարածվում է գերեզմանոցը:

65 Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 282:

66 Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, «Էջմիածին», 1957, Ե., էջ 36:

67 Մ. Հասրաթյան, Մարմաշենի վանք, էջ 709:

68 Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա վիմագրությունները, էջ 37:

Պարիսպ. Ինչպես Թ.Թորամանյանն է նկատում, Վահրամաշեն Կաթողիկեն և վանքային բոլոր հաստատությունները շրջափակված են եղել XI դ. ոչ ուշ կառուցված ընդարձակ պարսպով, որի. «...միայն գետեզերքի մասն է մնացել, մնացած մասերը միանգամայն անհայտացել են զանազան նոր շինությունների պատճառով...»⁶⁹:

Փոքր կամ Վերին վանք. Գտնվում է համալիրից հյուսիս, բլրի վրա, որտեղ պահպանվել են խաչածն գմբեթավոր եկեղեցու (VII դ.) հյուսիսային պատն ու շրջակա գերեզմանոցը: Այստեղ են թաղված Վահրամ Պահլավունու կին Սոփիա տիկինը, նրանց Ապուղամր որդու կինը, ծարտարապետ Շնավորիկը և այլք: Նշված եկեղեցու վաղմիջնադարյան կառույց լինելու փաստը ևս հիմք է տալիս կարծելու, որ Մարմաշենի համալիրը ավելի վաղ պատմություն ունի, պարզապես զարգացում ու ծաղկում է ապրել Պահլավունիների օրոք:

Մարմաշենի վանքից պրակում տեղ է գտել 31 արձանագրություն. դրանցից 28-ը նախկինում հրատարակվել են հիմնականում Աբել Մխիթարյանցի (7 արձ.), Ղևոնդ Ալիշանի (8 արձ.), Կարապետ Բասմաջյանի (13 արձ.), Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի (10 արձ.), Հովսեփ Օրբելու (16 արձ.) և այլոց համապատասխան աշխատություններում:

1988 թ. վանքի 1000-ամյա տարելիցի կապակցությամբ «Հուշարձան» տարեգրքի խմբագրությունը նպատակահարմար գտավ հրապարակել վանքի վիմագրերը, թվով 17՝ «քաղված Հ. Օրբելու հրատարակությունից և ի նորո ստուգված բնագրերով»⁷⁰:

Համակառույցի վիճագրերը ներկայացված են 3. Օրբելու վերծանությունների հիմամբ և նրա կարծառուտ ծանոթագրություններով:

136. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱՃԱՐ. հարավային պատին, արտաքուստ, 18 տող.

[illegible]

69 **Թ.Թորամանյան**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 283:

70 Մարմաշեն—1000, «Հուշարձան» տարեգիրք, Բ, Երևան, 1993, էջ 160-163:

ՇՆՈՐՀԻՆ $\overline{ԱՅ}$, ԵՄ՝ ՎԱՅՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԱՆԹԻՊԱՏ ՊԱՏՐԻԿ, ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԻՇԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ Ի ՑԵՂԷ / ՊԱՅԼԱԽՈՒՆԻ ԵՒ Ի ԶԱՐՄԻՑ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՅՈՑ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ, ՈՐ ՅԱՂԱԳՍ Ի $\overline{ՔՍ}$ ՅՈՒՄՈՅՆ ՀԻՄՆԱԴՐԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ԵՒ Զ/ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏՍ ՄԱՐՄԱՇԷՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի ՆԼԷ (988) ԹՈՒԿԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ, ՅԱԽՈՒՐՍ ՍՄԲԱՏԱ ՈՐԴԻՈՅ ԱՇՈՏՈՅ ՀԱՅՈՑ / ԹԱԳԱԽՈՐԻ ՄԻՆԶԵՒ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՅՈՎԱՆԻՍԻ, ՈՐԴԻՈՅ ԳԱԳԱՄ՝ ՀԱՅՈՑ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ ԱՌՆ ԻՄԱՍՏՆՈՅ, ՇԻՆՈՐԻ ԵՒ ԽԱՂԱՂԱՐԱՐԻ ԵՒ Ի ԹՈՒԿԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ՆՂԸ (1029): ԵՒ ԿԱՏԱՐԵՑԱՔ ՄԵԾ ԶԱՆԻՒ ԵՒ ԲԱԶՈՒՄ ԾԱԽԻՒՔ ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ ԻՄ ՇՈՒՇԻԿ ՀԱՅՈՑ / ՏԻԿՆԱՑ ՏԻԿԻՆ, ԵՒ ԵՂԲԱՐՔԻՄ ՎԱՍԱԿ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆ, ՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿԵՑԱԽ Ի ԹՈՒՐՔԱՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՒ ԱԲԼԽԱՐԻԲ / ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆ ՀԱՄԶԷ, ՈՐՔ ԷԱՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ՏԱՄԲ ԵՒ ՏՈՀՄԻՒ ՀԱԽԱՏԱՐԻՄՔ ՏԵՐԱՆՑ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ՆԱ/ՀԱՏԱԿԵԱԼ Ի ՎԵՐԱՂՅՂ ՏԱՆՍ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԵԱՄԲ ՄԵՐ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ԳԱՆԶՈՒՑ ԱՌԱՏՈՒ/ԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀՆԱՐԻՒՔ ԽՆԴՐԵԱՔ ԶԽԱՂԱՂՈՒԹԼԻԻՆՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ԵՒ ԶՀԱՍՏԱՏՈՒԹԼԻԻՆՆ ԵԿԵՂԵՑԱՑ: ՇԻՆԵՑԱՔ ԵՒ ԱՅԼ / ԲԱԶՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՎԱՆՈՐԱՅՍ, ԲԱՅՑ ԶՏԵՂԻ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆՍ ՄԵՐՈՅ ԱՌԱԽԵԼ ՊԱՏՈՒՈՎ ՄԵԾԱՑՈՒՑԱՔ ԵՒ ԼԻԱՑՈՒՑԱՔ / ԱՄԵՆԱՅՆ ԳՈՅԻՒՔ ԼԵՐԱՄԲՔ ԵՒ ԴԱՇՏԱԽՔ ԱԽԱՆԴԵՑԱՔ Ի ՍԱ ԳԵՂՍ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՍ ԳԱՆԶԱԳԻՆՍ ԶԲԱԳԱՐԱՆԻ ԳԵՂ ԵՒ ԶԻՒՐ ԱԳԱՐ/ԱԿՆ ԶԳՈԳԻՄՆ ԵՒ ԶՊՈՐՏԱՆԳՆ, ԶԱՐԱԳԷԾ ԵՒ ԶԱԶԱՏԱՂՅՂ, ԶԱՍՄԱՆԷՄՆ ԵՒ ԶԵԶՆԿԱՅՆ, Ի ՅԱԽՇԱԿԱՆԻ ԱՅԳԻՔ ԵՒ :Գ: ԶԱՂԱՑ ԵՒ :Բ: ԶԱՂԱՑ/ Ի ԴՈՂՍ, Ի ՅԱՇՏԱՐԱԿԻ ԱՅԳԻ, Ի ԿԱՐԲՈՅ ԴԱՇՏԻ ԱՅԳԻ, Ի ՍԵՐԿԵԼԵԻ ԱՅԳԻ, Ի ՎԺԱՆ ԱՅԳԻ, Ի ՄՐԵՆԻ ԱՅԳԻՔ, Ի ՅԱՆԻ ՏՆԵՐ ԵՒ ԿՂՊԱԿԱ/ ՆԻ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԱՔ ԶՍԱ ԱՄԵՆԱՅՆ ԿԱԶՄՈՒԹԼԵԱՄԽԲ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱԽՏԵՆԻՑ ՄԵԶ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ ԵՒ ԿԱՐԳԵՑԱՔ Ի ԶԵՌՆ $\overline{ՄԲ}$ ՀԱԽՐ / ԵՐԵՄԻԱԻ ԵՒ ՈՐ ԶԿՆԻ ՅԱԶՈՐԴԵՑԱԽ ՍՈՍԹԵՆԷՍ ՆՈՐԻՆ ՈՐԴԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԸՆԿԱԼԵԱԼ ՄԵՐ Ի ԺԱՌԱՆԳԱԽՈ/ ՐԱՑ $\overline{ՄԲ}$ ՈՒԽՏԻՍ ՏԱՐԻՆ :Զ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ ԱՆԽԱՓԱՆ ՄԻՆԶԵՒ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ $\overline{ՔԻ}$, ԱՐԴ ԵԹԵ ՈՔ Ի ՄԵՐՈՅ ԿԱՄ ՅԱԽՏԱՐԱՑ ԱԽԱԳ, ՈՐ ԶՄԵՐ ԶՏՈՒՐՍ Ի $\overline{ՄԲ}$ / ՈՒԽՏԷՍ ՊԱԿԱՍԵՑԱՆԷ ԿԱՄ ՀԱՅՐ, ՈՐ ԶՄԵՐ ԺԱՄՍ ԽԱՓԱՆԷ ԻՆՆՔՆ ՈՐՈՇԵԱԼ ԼԻՑԻ ԻՂ $\overline{ՔԷ}$ ԵՒ ԴԱՏՈՂ ՆՈՐԱ ՍԱՏԱՆԱ ԼԻՑԻ ԵՒ ՄԻ ՏԵՍՑԷ ՆԱ ԶՓԱՌՍ $\overline{ԱՅ}$, ԻՍԿ ՈՐՔ / ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՆ ԶԱԽԱՆԴՍ ՄԵՐ ԱԽՐՀՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 92, Ալիշան, Շիրակ, 148,
Գեորգեանց, 133-134, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՍ, 193-196,
Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 41-42, Орбели, Маршакен, 442.

Ծանոթ. 8-րդ տողում, ՄԵՐ-ից հետո ազատ տեղ, 12-րդ տողում, ԶԱՅՍՄԱՆԷՍ-ի տառերը մյուսներից մանր են:

Աղբյուրագիտական հույժ կարևորություն ունեցող շինարարական-մկրատվական արձանագրությունը նախ և առաջ ուշագրավ է այն առումով, որ հստակ սահմանում է Վահրամ Պաիլավունու նախաձեռնությամբ գլխավոր եկեղեցու, ապա վանքի մյուս եկեղեցիների կառուցման ժամանակահատվածը, այն է՝ հիմնադրումն սկսվել է Հայոց ՆԼԷ (988) թվականին և ավարտին հասել Հայոց ՆՂԸ (1029) թվին: Համալիրի բարգավաճ ու աշխույժ վանական կյանքի մասին են վկայում վիմագրում պահպանված «գանձագին» այգիների (Օշականից, Դողսից, Աշտարակից, Կարբիից, Վժանից (ներկայիս՝ Ուջան), Սերկկիից, Մրենից), ագարակների, ջաղացների, տներ-կուղպակների ավանդման փաստի առնչությամբ հիշատակությունները: Գրչագիրն արտատպված է Օրբելու հրատարակությունից:

ԱՄԵՆԱՅԼՆ՝ ՍՏ/ԱՑՈՒԱԾԱԲ ԵՒ ԼԻՑԻ ՀՐԱՄԱՆԱԲ ՄԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ: ՄԻՆՉ ԱՅՍ ԱՌ ԱՅՍԶԱՓ ԿԱՏԱՐԵՑԱԲ ԱՌ ԺԱՄԱՅՆ ԳԵՂԵՑԿԱԳԵՂ ԵՂԲԱՅՐՆ ԻՄ ԽԱՐԻՓ / ՄԱԳԻՍՏՐՈՍՆ ԳՈՎԵԱԼՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԼԵՁՈՒԱՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑԱԲ Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՆՄԱԴՐՈՒՆԱՑ ԵՒ ՄԻԱՅՆ ՄՆԱՑԻ ԵՄ ԳՐԻԳՈՐ, ԵՂԿԵԼԻ ԵՒ ԶՐԿԵԱԼ Ի ՆՄԱՆԷ / ԶՄԱՐՄԻՆ ՆՈՐԱ ԲԵՐԵԱԼ ԹԱՂԵՑԱԲ ԱՌ ԴՐԱՆ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵԻՍ, ՄԵՐՉ ԱՌ ՆՇԽԱՐՍ ...ՍՈՒՆ ՄԵՐՈՅ ՎԱՐՉԱՄԱ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ ՀԱՏՈՒՍՅԵՆ ՍՊ/ԱՍԱԴՈՐՔ ՍՈՐԱ ԸՆԴ ՄԵՐՈՅ ԱՐԴԵԱՆՑՍ, ԶՈՐ ԱՐԱՐԱՔ ԶԿԱԹՈՂԻԿԵԻՍ ԶԱԲԱԳ ԽՈՐԱՆԻՆ ՊԱՐՏԱՐԱԳՄՆ՝ ՅԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ ԲԻՒ ԽԱՐՓԻՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱԲ/Ր Ի ՍԿԶԲՄԱՆԷ ՏԱՐՈՅՆ ՄԻՆՉԵՒ ՑԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՏԱՐՈՒԱՅՆ ՅԱՅՍՄՅԵՏԷ ՄԻՆՉ Ի ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՐԴՈՅՆ ԱՅ, ՈՐ ՈՔ ԽԱՓԱՆԷ ԿԱՄ ՇՈՐԹԵԼ ԶԱՆԱՅ ԸՆԶԻՑ ԷԿ/ԵՂԵՑՈՅՍ ՈՐՈՇԵՍՑԻ Ի ՓԱՌԱՑՆ ԱՅ ԵՒ ԶՐԿԵՍՑԻ Ի ՄՇՏՆՋԵՆԱԿԱՆ ԿԵՆԱՑՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԳՐԵԼՈՑՍ ԱԲՐՅՆԵՍՑԻՆ ՅԱՅ ԵՒ Ի ՍՐԲՈՅ ՆՈՐԱՅ ՈԳԻ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 93-94, Ալիշան, Շիրակ, 150-151, Գեորգեանց, 134-136, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 199-202, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, 42- 43, Орбели, Мармашен, 443.

Ծանոթ. 5-րդ տողում ԶԱՂԱՑԱՆԻ բառից առաջ եղծված է մեկ տառ, 14-րդ տողում ԱՄԵՆԱՅՆ բառից առաջ քարին փոսիկ է արված, 20-րդ տողում ՏԱՐՈՅՆ-ում ջնջված են (стечены) ԻՍ տառերը:

Բավական ընդարձակ այս արձանագրությունը ևս կարևոր աղբյուրագիտական տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի սոցիալ-տնտեսական ու եկեղեցական կյանքի մասին: Այն նախ փաստում է գլխավոր եկեղեցու նորոգումը 1225թ., Ապուղամր Մագիստրոսի որդու՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոսի, Խարիփի, Վահրամ Պաիլավունու թոռների նախաձեռնությամբ: Դարերի ընթացքում օտարների վայրագություններից վանքը, ի մասնավորի՝ Կաթողիկե եկեղեցին բազմաթիվ վնասներ էր կրել ու անմխիթար վիճակում հայտնվել: Սրանով էր պայմանավորված նորոգչական աշխատանքների նախաձեռնումը, որի արդյունքում ոչ միայն բազում նվիրաբերումներ են արվում վանքին, այլև այն պայծառացնում են ոսկյա ու արծաթյա եկեղեցական սպասքով, աստվածաշնչյան գրքերով և այլ սրբություններով: Տեղեկանում ենք նաև, որ պատերազմում նահատակված Խարիփի նշխարներն ամփոփվել են վանքում. «մերձ ի դրան Սրբոյ Կաթողիկէիս»՝ Վահրամ Պաիլավունու շիրմին կից:

138. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԾԱՐ. հարավային պատին, արտաքուստ, 14 տող.

ՇՆՈՐՀԻՔԱՅԵՍՄ	ԱՐԻԱՄԱԿԻԱԶԱՅԵԻՍՅՈՑՈՎ
ԳՈՒԿԻՊՈՒՄԱՐՄԵՇ	ԻՆՍԵՆԻՔԵՐԻ ՄԱՃԹՈՐՈՒԿԱԳ
ԿԱՏԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅԻՈ	ԲԵՐՈՒԶԱՐՈՒՄԻՄԲԵԻԿԻԵՁԵ
ՐԱԿԱՆՈՒՄՍՄԱՐ	ԱՀԵՆԱՌԱՀՆՈՐԴՈՒԴԲԻՍԱԲ
ՍՈՍԹԵՆԻՍԻՎԱՆ	ԳԱԳԱՄԻՄՊԱՊՈՅՆՄԵՆԱԹՈՐ
ՂՈՒԹԵԱՆԵԿԱՅԱՅ	ԻՆԻՄՀԱՆԿԱՆԵԻՀԱՐՈՒՑՈՒ
ՄՆԲԱՐԻԸՆԿԱՎԱԽՍ	ՐԲՈՅՍԶՍԵԱՆԵԿԵՂՑԻԶ
ՄԲԴԵՐՈՒՄԻՔՄԴԱ	ԱՄԱԿԱԶՍԱՐԻՆՈՐՀՈՅՆ
ԿԱՆԱՅԻՆԻՄՀԱՆԿ	ԱՆՆՄԻՆՉԵԻԳԱՌՍՄԼԻՔԻ
ԱԴԵԹԵՈՒՐԻՄԵՇԱՐ	ԵՇԱՅԿԱՓՈՐՈՐԵՑԻՍՅՈՑ
ԿԱՏԱՅՈՐԱՅՍԳՈ	ՅՍՀԱԿԱԿԱԵԶԻՄԳԵՂԵՐԱ
ՐՈՒՄԻՅԱՅ	ՍՈՒՄԻԱԿԱՆԵԻՆԼԻՔԻ
ԵՊԱՆԱԿԱՆԵՅԻԸԵՈՆԼԻԵԽԵՆ	ԵՍՅԷԶՔԱՌՄԱՆԱՅ
ԻՍԿՈՐԿԱՐՈՒՄԻՔԱՅ	ԵՆԶԱՄԱՌՄԵՆՈՒՀԵԱԼԵՅԻՆ

ՇՆՈՐՀԻՆ $\overline{u_3}$, ԵՍ ՄԱՐԻԱՍ ԱՓԽԱԶԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԱ/ԳՈՒՀԻ,
 ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻՆ ՍԵՆԻՔԵՐԻՄԱ ԵՒ ԹՈՌՆ ԳԱԳ/ԿԱ ՀԱՅՈՑ
 ԱՐՔԱՅԻ, ՈՐ ԵՏՈՒ ՋՏԱՐՈՒՄ Ի $\overline{u_2}$ ԵՒ Ի ՏԻԵԶԵ/ՐԱԿԱՆ
 ՈՒԽՏՍ ՄԱՐԻՄԱՇԷՆ, ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԵ ՀԱԻՐ / ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ
 ՎԱՄՆ ԳԱԳԿԱ ԻՄ ՊԱՊՈՅՆ ՄԵՂԱՅ ԹՈ/ՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
 ԿԱՏԱՅԻՆ ԻՄ ՀԱՆԿԱՆՆ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑՈՒ/ՄՆ ԲԱՐԻ
 ԸՆԿԱԼԱ Ի ՍՐԲՈՑՍ ՋՍԵԱՆՆ ԵԿԵՂԵՂՑԻՆ $\overline{u_2}$ ՊԵՏՐՈՍ
 Ի ՔՍ ՊԱՏԱՐԱԳԱԲ ՋՏԱՐԻՆ ՈՂՋՈՅՆ / ԿԱՏԱՅԻՆ ԻՄ
 ՀԱՆԿԱՆՆ ՄԻՆՉԵԻ Ի ԳԱԼՈՒՍՏՆ $\overline{p_2}$: / ԱՐԴ, ԵԹԵ ՈՔ Ի
 ՄԵԾԱՄԵԾԱՅ ԿԱՍ Ի ՓՈՔՈՒՆՑ Ի ՀԱՅՈՑ / ԿԱՍ Ի
 ՎՐԱՅ, ՈՐ ԱՅՍ ԳՐՈՅՍ ՀԱԿԱՌԱԿՅ ԿԱ ԵՒ ՋԻՄ ԳԵԻՂՆ
 ՋՏԱ/ՐՈՒՄ Ի ՅԱՅՍ ՈՒԽՏԵՍ ՀԱՆԷ ԻՆՔՆ ԵԼՑԷ Ի
 ԿԵՆԱՑՆ $\overline{u_3}$ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆ ԼԻՑԻ ԱՐԵԱՆՆ $\overline{p_2}$ ԵՒ ՄԻ՝ ՏԵՍՑԷ
 ՋՓԱՌՄՆ $\overline{u_3}$, / ԻՍԿ ՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՅԵՆ ՋԱԲԱՆԴՍ
 ՄԵՐ ԱԻՐՅՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 93, Ալիշան, Շիրակ, 149-150,
 Գեորգեանց, 134, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 197-198,
 Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 42, Орбели, Мармашев, 444.

139. ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԾԱՐ. հյուսիսային ավանդատան մուտքի վերևում, ներքուստ, 7 տող.

ԸՐԳՐԻԳՈՐԵՐԲԱԻՐՈՐԴԻՆ ՍԱՐԳՍԻԵՄՈՒԷՑԻՄՄԲ
 ՆՇԱՆՍԻՄԲՈՒԽՍ ՄԱՐՄԱՇԻՆԻԵԻ ՓՈԽԱՐԷՆԿԱՐ
 ՈՒՑՄԱՆՋՎԱՐԴԵԻԱՐԻՆ ՔԱՌԱ ՍՈԻՆ ՔՆԵԻՋԻԱՉ
 ԻՆՈՒԹԱԻՐԷՔՆՄԻՆՉԵՍԿԵՆԴ ԱՆԻ ԵՄՄՍԱՐԳՍԻ
 ԵԻՅ ԵՐԻՄՎԱԽ ԺԱՆԻՆԻՆ ՋԵԹԵՈՔԱՌԱՋՆՈՐԴ
 ՈՐԼԻՆԻԽԱՓԱՆ ԷՆՋՈՎԵԱԼԵՂԻՑԻ Ի ՍԿՆՍԱՐԻՉ
 ԳՐՈՅԴԱԻՐՆԵԱԼԵՂԻՑԻՆ

ԵՍՂ ՏՐ ԳՐԻԳՈՐ, ԵՐԲԱԻՐՈՐԴԻ ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ ԵՏՈՒ ՋԻՄ
 $\overline{u_2}$ / ՆՇԱՆՍ Ի $\overline{u_2}$ ՈՒԽՏՍ ՄԱՐՄԱՇԻՆԻ ԵՒ ՓՈԽԱՐԷՆ
 ՀԱՏ/ՈՒՑՄԱՆ ՋՎԱՐԴԵԻԱՐԻՆ ՔԱՌԱՍՈՒՆՔՆ ԵՒ ՋԽԱՉ/ԻՆ
 ՈՒԹԱԻՐԷՔՆ ՄԻՆՉ ԵՍ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՍ ՏՆ ՍԱՐԳՍԻ / ԵՒ ՅԵՏ
 ԻՄ ՎԱԽՃԱՆԻՆ՝ ԻՆՉ, ԵՒ ԵԹԵ ՈՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ / ՈՐ ԼԻՆԻ
 ԽԱՓԱՆԷ ՆՋՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ, ԻՍԿ ԴԱՂՏԱՐԻՉ / ԳՐՈՅԴ
 ԱԻՐՅՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 95,
 Ալիշան, Շիրակ, 151, Գեորգեանց, 136,
 Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 207-208,
 Орбели, Мармашев, 445.

Ծանոթ. Օրբելու հրատարակության մեջ չորրորդ տողի սկզբում վրիպվել է նախորդ ձևաձևին բառի ին
 մասնիկը:

140. **ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԱԾԱՐ.** արևմտյան պատին, մուտքի հյուսիսային հատվածում, ագուցված փոքր խաչքարի տակ, 1 տող.

⊗ **ՌՈՒ : Ն ՅԵՄՄԱՄԱՌԵԿԱՆԳՆԵՑԻ**

† **ԹՈՒԻՆՆ : ՆՅ: (1021), ԵՄ՝ ՄԱՏԱԹԵ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ:**

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 193, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 36:

Ծանոթ. Մ. Գևորգյանցը թվականը կարդացել է ՆՅԵ (1026), իսկ անձնանունը՝ ՄԱԹԵՈՍ: Հ. Եղիազարյանը վերծանել է. «Թուխ ՆՅԵ (1026), ես Մատաթէս կանգնեցի»:

141. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** ուղղանկյուն սալ, գավթում, 3 տող.

**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ Է ԱՊՈՒՂԱՍՐԻ
ՈՐԴՈՅ ՄԱՔԻՍՏ/ՐՈՍԻ:**

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 206-207, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն այս տապանաքարը չի տեսել. տեքստը վերցրել է Մխիթարյանցից:

142. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** ուղղանկյուն սալ, գավթում, 2 տող.

ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ՝ ... / ՈՐԴՈՅ ԱՊՈՒՂԱՍ[Մ]ՐԻ:

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրութիւն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 206, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն այս տապանաքարը նույնպես չի նկատել. տեքստը վերցրել է Մխիթարյանցից, որը վերծանել է այսպես. «Այս է հանգիստ Ղա[րիփ]իս, որդւոյ Ապուղամրի»: Նույնն է նաև Մելքիսեդեկ Գևորգյանցի մոտ: Մենք ևս այս և վերոնշյալ տապանագրերը տեղում չգտանք:

143. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** ուղղանկյուն սալ, գավթում, 3 տող.

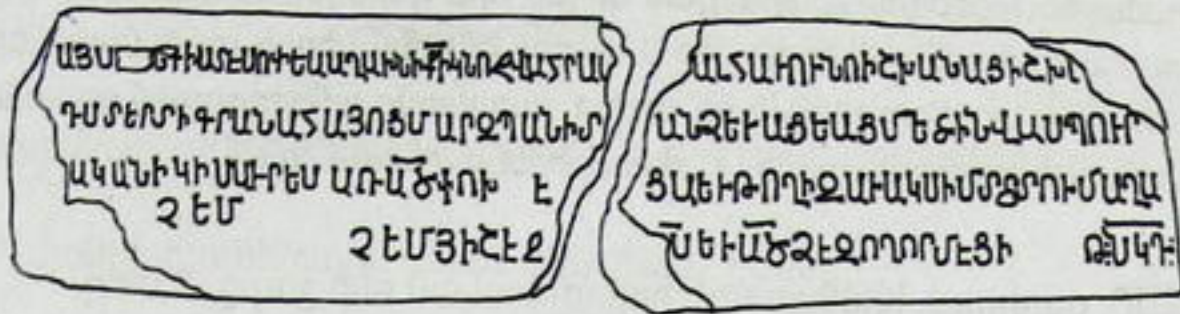
**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ ԷՆԼՈՒ
ԽԱԹՈՒՆԻՆ ԴՈՒՍՏՐԹԱ
ԼԱՅԻ : ԹՎՉՂԱ**

**ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ՝ Է ՆԼՈՒ/ԽԱԹՈՒՆԻՆ
ԴՈՒՍՏՐ ԹԱ/ԼԱՅԻ, ԹՎԻՆՆ : ԶՂԱ: (1342):**

Հրատ. Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 207, Орбели, Мармашен, 445.

Ծանոթ. Մ. Գևորգյանցը Նլուխաթունի հայրանունը կարդացել է ԹՈՉԱՅ: Բասմաջյանը երկրորդ տողում վերծանել է «դստեր»:

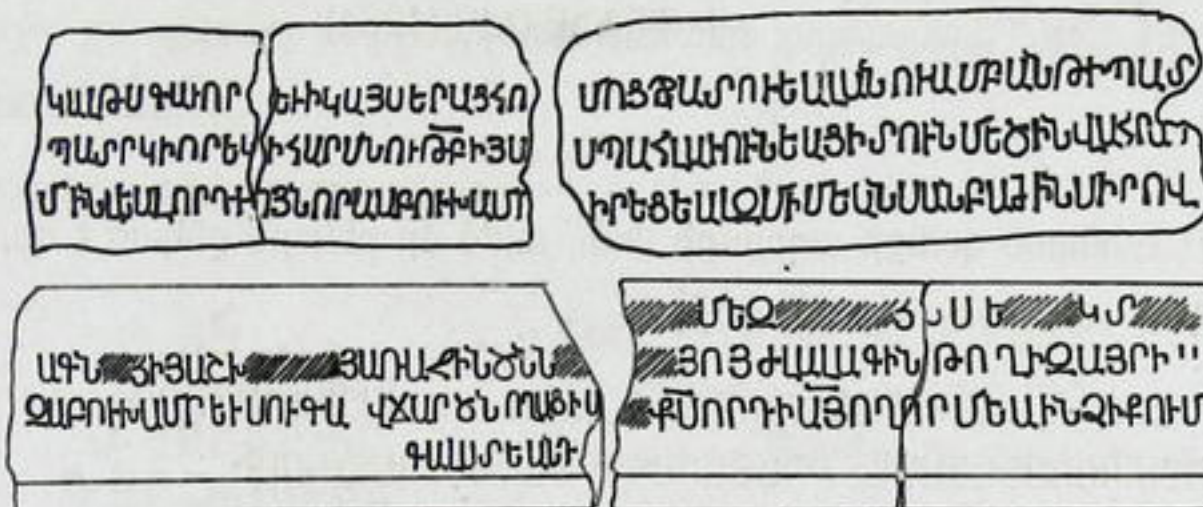
144. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** Երկլանջ, գլխավոր տաճարի հարավարևելյան կողմում, հարավային նիստին, 4 տող.

ԱՅՍ ԴԱՆԳԻՍ Է ՍՈՓԵԱ ԱՂԱԽՆԻ ՔԻ, ԿՆՈՋ ՎԱՅՐԱՄՍԱ ՊԱԼԱՏԱՌԻՆՈ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ / ԴՍԵՐ ՏԻԳՐԱՆԱՅՅ ԶԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆԻ ՏՆ ԱՆՁԵԻԱՑԵԱՑ ՄԵԾԻՆ ՎԱՍՊՈՒՐ/ԱԿԱՆԻ, ԿԻՍԱԻՐԵԱ ԱՌ ԱԾ ՓՈԽԵՑԱ ԵՒ ԹՈՂԻ ԶԱԲԱՍ ԻՍ ՏՐՏՈՒՄ, ԱՂԱ/[ԶԵՍ]ԶԵՍ ՅԻՇԵԼՍԵՐԻՔ ԶԻՍ ԵՒ ԱԾ ԶԵՋ ՈՂՈՐՄԵՑԻ, ԹԼՈՒԻՆՅ ՆԿԴ (1015):

Հրատ. Մխիթարյանց, Տեղագրություն, 91, Ալիշան, Շիրակ, 149, Գեորգեանց, 132, Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 192-193, Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 43, Орбели, Мармашен, 445.

145. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.** Երկլանջ, գլխավոր տաճարի հարավարևելյան կողմում, նախորդի մոտ, հյուսիսային նիստին 4, հարավային նիստին՝ նույնքան տող.

..... ԻՆՔՆԱ/ԿԱԼ ԹԱԳԱՌՈՐԻՒՂ ԵՒ ԿԱՅՍԵՐԱՑ ԶՈՂՈՂՍՈՑ, ՊԱՏՈՒԵԱԼ ԱՆՈՒԱՄԲ ԱՆԹՊԱՆՍ / ՊԱՏՐԿԻ, ՈՐ ԵԿԻ ԶԱՐՄՆՈՒԹԵԱՄՅԻ Ի ՅԱՐԶԳՍ ՊԱՐԼԱՌԻՆԵԱՑ Ի ՏՈՒՆ ՄԵԾԻՆ ՎԱՅՐԱՄՍԱ/ՄԻՆ ԼԵԱԼ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԱ ԱԲՈՒՄԱՍՐ: ԻՍԻՐԵՑԵԱԼ ԶՄԻՄԵԱՆՍ ԱՆԲԱԺԻՆ ՍԻՐՈՎ

..... ՄԵՋ... ՍԵ... ԿԻՍԱԻՐ/ԵՆԱ ԳՆԱՐՑԻ ՅԱՇԽԱՐՀԵՍՂ ՅԱՌԱՋԻՆ ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՒ ՅՈՅԺ ԼԱԼԱԳԻՆ ԹՈՂԻ ԶԱՅՐ ԻՄՂ / ԶԱԲՈՒՄՄԵՍՐ ԵՒ ՍՈՒԳ ԱՆՆԻԿԱՐ ԾՆՈՂԱՑ ԻՄՂՈՑՂ ՔՍ ՈՐԴԻ ԱՅ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՆՁ Ի ՔՈՒՄ / ԳԱԼՍԵԱՆԴ:

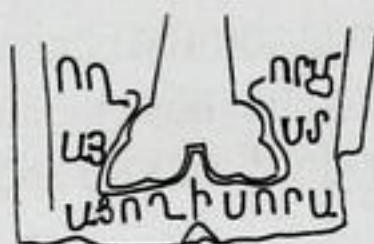
Հրատ. Орбели Мармашен, 446.

Ծանոթ. Տապանաքարի երկու նիստերի սկզբնատողերը եղծված են: Քարի՝ եռատված լինելու պատճառով անհարթություններ կան նաև մնացած տողերում: Հստակ է, որ մեջքայալը Վահրամ Պաղապուտուն որդի Ապուղամի (Աբուխամր) կինն է, որը կյանքից հեռացել է վաղաժամ՝ սուգ ու կսկիծ թողնելով ամուսնու և ծնողների սրտում:

Թ. Թորամանյանը 1924 թ. սեպտեմբեր ամսին այցելելով Մարմաշենի վանք, իր նոթերում անդրադառնալով վերոհիշյալ երկու տապանաքարերին, գրում է. «գյուղացի ծերերի պատմելով այս գյուղից (նկատի

ունի ներկայիս Վահրամաբերդ գյուղը – իմբ.) են տարեր Վահրամաշեն կաթողիկեն կանգնված գյուղը Վահրամի և իր կնոջ Սուփիայի տապանաքարերը: Պատմական այս արժեքավոր տապանաքարերը մնում են Վահրամաշեն կաթողիկեի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փչացման և կորստյան ենթակա վիճակի մեջ և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կոտրատվել և մաշվել են թե՛ բնության ազդեցության, և թե՛ տգետ մարդկանց անհոգության պատճառով»⁷¹: Դատելով այս հաղորդումից՝ սույն տապանաքարերը, թերևս, իրենց տեղում չեն:

146. ԿԱՄԱՐԻ ՔԱՐ. գավթում, հիմնախաչի հորիզոնական թևի շուրջ, 3 տող.

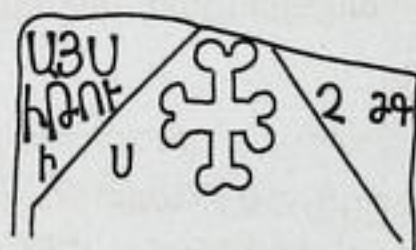

ՈՐՈՐՍԵՅ/ԱՅ ՍՏ/ԱՅՈՐԻ ՍՈՐԼԱ:

Հրատ. Орбели, Мармашен, 446.

Ծանոթ. Խոսքը, թերևս, խաչքարի պատվիրատուի մասին է, որի համար Աստուծոց ողորմություն է հայցվում:

147. ԿԱՄԱՐԻ ՔԱՐ. գավթում, խաչապատկերի վերին անկյուններում, 3 տող.

ԱՅՍ
Ի ԹՈՒ/ԻՍ ԶԺԳ (1264):

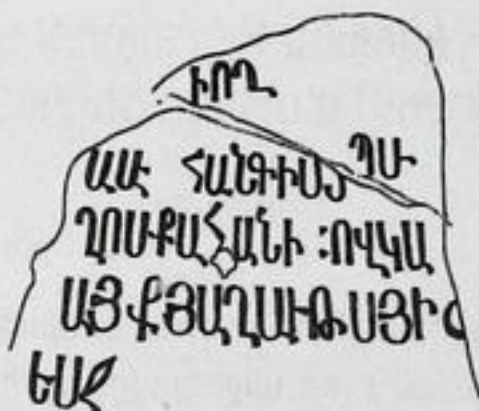
Հրատ. Орбели, Мармашен, 446.

148. ՇԻՆԱՔԱՐ. գտնված վանքի աղբյուրի մոտ, այժմ մի բեկորն ընկած է գավթի հարավային պատի տակ, 5 տող.

.....ԻՍՊԱՍԱ/ԻՈՐՔ
ՍՐԲՈՅՍ ԻՆՈՍՏԱՑԱՆ... / ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ ՊԵՏՐՈՍԻ
ԵՒ ՊԻՒՐՈՍԻ... / ՍՈՄԱԻՍ :Ա: ԳՈՐԳԱ, :Ա: ՇԱՅԻՆ, :Ա:
ԳՐԻԳՈՐՈ, ԿԱՏԱՐԻԶՔ / ԼԱԻՐՅԻՆ ԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՐՆ ԴԱՏԻ Ի ՔԷԼ:

Հրատ. Орбели, Мармашен, 448.

149. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ուղղանկյուն սալ, վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 4 տող.

Ի ՈՐ (1241) /
ԱՅՅՍ Ե ԶԱՆԳԻՍՏ ՊԱԻ/ՂՈՍ
ՔԱՅԱՆԱՅԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ/ԱՅՔ
ՅԱՂԱԽԱՅ ՅԻՇ/ԵՍՋԻԲ]:

Հրատ. Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Հ. Օրբելու հրատարակության մեջ թվականը բացակայում է: Տապանագիրը վերջում անավարտ է մնում կամ փորագրիչը պարզապես չի շարունակել:

⁷¹ Թ.Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, էջ 282:

150. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. ուղղանկյուն սալ, վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 3 տող.

ՋՍԱՐԳԻՍ / ՔԱՅՂԱՆԱՂ

ՅԻՇԵԱ / Ի ՏՐ:

Հրատ. Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Այս տապանագիրը մեզ չհաջողվեց գտնել, ուստի վկայակոչում ենք ըստ նախորդ հրատարակչի:

151. **ԽԱՉՔԱՐ**. վանքի հյուսիսային գերեզմանոցում, 1 տող.

ԶԼՆ ԱԻՈՐ ԻԾԻԱՐԳԵՍ ՅԻՇԵՅ ԶՆԱԻՈՐԻՎՂ ՔԱՐԳՈՐԾՍ ՅԻՇԵՏԻՔ Ի ՔՍՂ:

Հրատ. Եղիազարյան, «Էջմիածին», 1957, Ե, 43, Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Շ տառերը փոքրատառ են (строчные):

152. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. հյուսիսային եկեղեցու արևմտյան մուտքի առաջ, 3 տող.

ՄԻ ԱԹ ՈՂՈՐՄԵԱՂ
ՄԱՄՔԻՆ ԱՅՈԳՈՂ

ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱՅ / ՄԱՄՔԻՆԱՅ ՀՈԳՈՂ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 91:

Ծանոթ. Մանուչարյանը երկրորդ բառը կարդացել է ՍԼՈՒՐԵ:

Աշ. Մանուչարյանը վերը նշված հոդվածում հրատարակել է գլխավոր տառարի ներսում պահվող արձանագրակիր շինաքարերի բեկորների հատվածային վկայագրերը, որոնք ներառել ենք պրակում: Գրչագրերը նրանն են:

153. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 5 տող.

ԻՆ ԱՅԵԱԹ
ՄԵՍԻՄԲՅԵ
ԴԱՐՁԵԼՎԵՐԱ
ԶԻՍ ԶԹՈՒՄՅՍԵԻ
ՀԱՅՐԾԿԵ ԶԱՆ ՇԻ

ԴՆՈՐԴԻՆ ԱՅ, ԵՍ ԹՈՒՄԱՅՍ
ԵԿԻ ԶՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ ՄԱՐՄԱՇԵՆ
ԵԻ / ՏԵՍԻ ՄԲ ՅԵՎԵՂԵՑԻՍ ԱՎԵՐԱԿ /
ԴԱՐՁԵԼԱՂ, ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵՑԻ ԶԱՅՆ
ՅԻՇԱՏԱԿ / ԶԻՍ ԶԹՈՒՄԱՅՍ ԵԻ / ԴԱՐՁԵԼԱՅ
ՀԱՅՐ ՄԿՐՈՅԻՉՂ ԶԱՄԵՂՆ ՇԻՆՈՂՍ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 88-89:

154. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 3 տող.

ԱՄԲԵՑԻԶԱՅ
ՃԱԽՍԻԵՑԻ
ՀԱՐՍԼԵ

...ԿԱՆԳԵՑԻ ԶԱՅՄՂ... / ...ԾԱԽՍ ՄԵԾՄԱԻ
ԵԻ ՓՐԿԵԱ ԱՆԱՉԱՌՍ ԱՅԵՂ ԴԱՏԱՍՏԱՆԵՂ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 89:

155. **ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ**. 2 տող.

ՏԱԾԻՆՍ
ՆՈՐՔԶԳ

...ԴԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆՍ ... / ՆՈՐՔ ԶԳ...:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

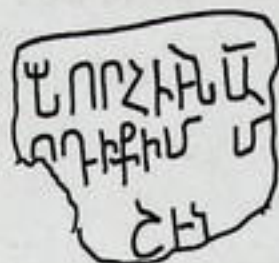
156. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ, 2 տող.

...ԴԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՅՆԻՆ ԱՅԻ...
...Ի ԹՈՒՄԱԿԱՆԻՍ ԴԱՅՈՑԻ...:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

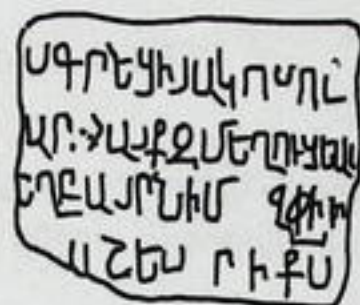
157. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ, 3 տող.

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՅԻ... / ...ԵՍ ...ԵՒ ՈՐԴԻՔ ԻՍ
...Ս... / ՇԻՆԵՑԱՔԻ:

Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

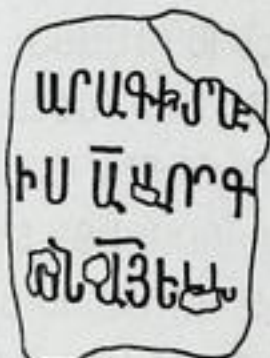
158. ՍՐԲԱՏԱՇ ՔԱՐԱԲԵԿՈՐ, 4 տող, անկանոն տառաձևերով.

ԴԱՅԻՍ ԳՐԵՑԻ ՅԱԿՈՒԲԻՍ, ՈՐԻՔ Կ/ԱՐԴԱՅՔ,
ՋՄԵՂՈՒՑԵԱԼ / ԵՂԲԱՅՐՆ ԻՍ ԶՔԱՅ
ՓԻԼԻ/ՊԵ ՅԻՇԵՍԶԻՔԻ Ի ՔՍ:

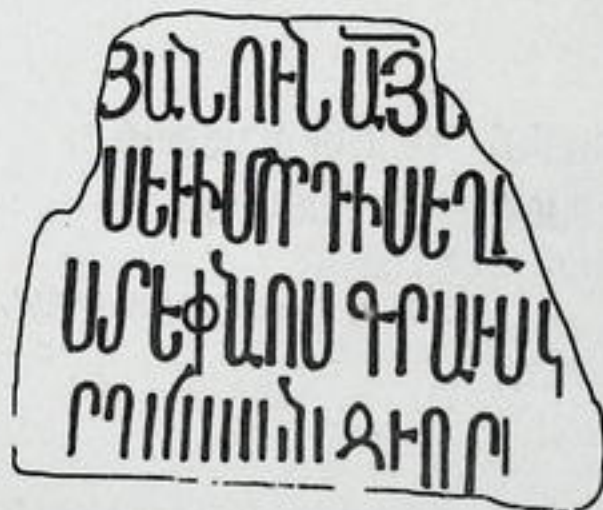
Հրատ. Աշ. Մանուչարյան, ՇՊՄԺ, 7, 90:

159*. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ, 3 տող.

...ԴԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱԻՆԻ... / ...ԻՍ ԱՅ
ՈՐ Գ... / ...Ն ԱՅ ԵՒ ԽՈՍՏԱՑԱՆ...

160. ՇԻՆԱՔԱՐ. Գլխավոր տառարի ներսում, գտնվել է պեղումների ժամանակ, 4 տող.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅԻ ԵՍ՝ ՍԻՄԵՆՆ... / ԻՍ ԵՒ ԻՍ
ՈՐԴԻՍ ԵՂԲԱԻ... ՍՔԻ / ՍՏԵՓԱՆՈՍ
ԳՐԱԲԱԿԱՆ... / ...Տ ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՆՑԵԼ ԵՐ ԵՒ.../
ԴԵՍ ՏՎԱՔ ԵՒ ՍՊԱՍԱԽՈՐՔՍ ԽՈՍՏԱՑԱՆ
ՊԱՏԱՆ/ՐԱԳ ՅԱԲԱԳ ԲԵՄԻՆ՝ Ի ՏԱԻՆԻ ՍՔԻ /
ՍԻՄԵՆՆԻ :Ա: ՋԱՐԳՐԿԱՆ, ՈԿ ՋԱՅՍ / ԴԱՅՐ,
ՄԱՍՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ՋՈՒՂԱՅԻՆ ԱՌՑԵԼ:

Հրատ. Բասմաջյան, ԴԱԱԲՄ, 208:
Орбели, Мармашен, 448.

Ծանոթ. Արձանագրության պակասավոր մասերը լրացրել ենք Կ. Բասմաջյանի վերծանությունից: Հ. Օրբելին հրատարակել է այս վիմագիրն ընդգրկող շինաքարերից միայն մեկին պահպանված հատվածը:

ՇԻՆԱՔԱՐ. ագուցված գլխավոր տաճարի արևմտյան պարսպապատին, երկու կտորից, (այժմ կոտրատված, տաճարի ներսում), իրար շարունակություն կազմող երեք արձանագրություն, 10 տող.

161. ՇՆՈՐՀԻՆՆ՝ ԱՅ ԱՅՍ ԱՐՁԱՆ ՄՇՏԸՆՋԵՆԱԴՈՐ Է ԳՐԻԳՈՐՈՅ՝ ՈՐՈՅ ԱԲՈՒՂԱՄՐԻ, ԹՈՌԻՆ ՎԱՐՉԱՄԱ, ՈՐ ՉԱՍՆ/ՏԱՏԵԱԼ Է Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻ ՅԻՇԵՍՆ/ՑԻ. ԱՄԷՆ:

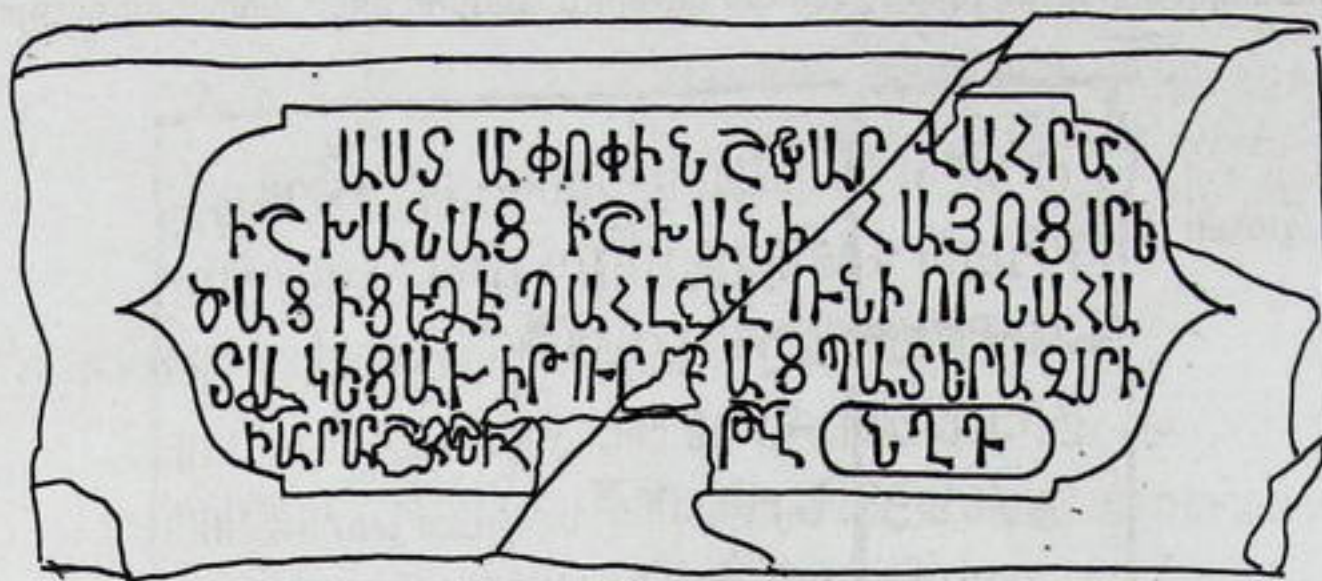
162. ԵՍ՝ ԱԲՈՒՂԱՄՐ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ԻՍ ՏՐ՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՏՈՒՄԱՔՂ... / ...Ց ՏԵՂԻ ՅՄԱՅՆ ՏԱՆՆ, ՈՐ :Բ: ԱՅԼ ԿԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ, ՈՐ... / ՄԵՆՈՅ ՎԱՐՉՂԱՄ ԻՇԽԱՆԻՆ ԿԻՍՂԱԴՐԵԱՅ ԺԱՄԼԱՆՂԱԿԱՒ ՓՈՒԽԵՑԱԴՂ... / ՄԱՂ...ՏՈՒՐ ՄԵՐ ԽԱՓԱՆԵԼ ՋԱՆԱ :ՅԺԸ: (318) ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՂ:

163. ԵՆՍ՝ ՍՈՒՄԲԵՍ, ՈՐՈՂԻ ԳԱԳԿԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԱԿՆ ՄԻ ՋԱՂԱՑ ԵՒ ԱՐԴԻՒՆՔՂ / ԱՅԼ ԵՏՈՒ ԵՒ ՍՊԱՍԱԴՈՐՔ ՄԲ ՈՒՏԻՍ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ :Ա: ՊԱՏԱՐԱԳՂ... / ...ԵՂԵՐԻ ԻՒ ՏՂԱԴՆԻ ՄԲ ՍԱՐԳՍՂ[Ք]ԻՆ: ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԼԱԴՐՆԻՆ ՅԱՅՂ:

Հրատ. Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 205-206, Орбели, Мармашен, 447.

Ծանոթ. Կ. Բասմաջյանն արձանագրության երրորդ մասն առանձին է հիշատակում, որի վերջին տողում կարդում է «:Բ: :Ա: գերին ի տաւնի...»: Գրչագիրը վերցված է Օրբելու հրատարակությունից: Գրչագրի վերջին տողի սկզբում առկա է ԵՂԵՐԻ տառակապակցությունը, ինչը բացակայում է Օրբելու վերձանության մեջ, սակայն նշված է Բասմաջյանի մոտ՝ «Ա. գերին»: Վերջինս վկայագրերը թվագրում է մոտավորապես 1220-ական թթ.:

164. **ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ**. գլխավոր տաճարի մուտքի ծախ կողմում, հարավային նիստին, 5 տող.

ԻՏԱՊԱՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԿ

ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՆՇԽԱՐ ՎԱՅՐԱՄ / ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ
ՀԱՅՈՑ ՄԵ/ԾԱՑ Ի ՑԵՂԷ ՊԱՅԼԱՎՈՒՆԻ, ՈՐ
ՆԱՅԱ/ՏԱԿԵՑԱԻ Ի ԹՈՒՐԲՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ /
Ի ՄԱՐՄԱՇԵՆԻ, ԹՎԻՆՆ ՆՂԴ (1045):

հյուսիսային նիստին, 1 տող.

Ի ՏԱՊԱՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱԿ:

Հրատ. Գեորգեանց, 138, Орбели, Мармашен, 449.

Ծանոթ. Չնայած նրան, որ տապանաքարին Հայոց ՆՂԴ. (1045) թվականն է, այդուհանդերձ քարի ծնն ու տառերի հնագրական առանձնահատկությունները հուշում են, որ այն հարազատ է, թերևս, XIX դարին, այսինքն՝ հաշվի են առել ննջեցյալ Վահրամ Պաիլավունու նշանավոր ու պատմական անձ լինելու հանգամանքը և նոր տապանաքար են կանգնեցրել. այդ մասին է վկայում նաև քարի հյուսիսային նիստի միատող արձանագրությունը, ինչը հենց փաստում է տեղում եղած կոթողի նորոգման մասին: Վերջին մեկ տողը բացակայում է Օրբելու հրատարակությունում:

165. **ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ**. գտնված 1903 թ. պեղումների ընթացքում, 7 տող.

... ԱՔ ՄԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒ... /
ՄԵՐ ՀԱՅՐՆ :ՃԺԵ: (115) ՂԱՐԵԿԱՆ...
...ԱՑԵԼ ՄԵՔ ԶՂԱՊԱՆ ԵՒ ՄԲ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒ...
...ՏԱՑ ՆԱ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ :Գ: ԱԻՐ ԴԱՏԱՐԱԳՂ...
...ՅԱԿՈՒՆ, :Ա: ԱԻՐՆ՝ ԵՂԲԵՐ ԻՐԻՑՈՅ... Բ
ԴՎՂ ԿՏԱԿՍ ԽԱՓԱՆԷ, ՆՁՈՎԵԼ ԵՂԻՑԻ :ՅԺԸ:-ԻՑՆ (318)Ղ...
...ՑԷ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՅՈՂՔՆ ԱԻՐՆԻՆ...:

Հրատ. Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 209:

Ծանոթ. Հ. Օրբելին, ինչպես և մենք այս և հաջորդ վիմագրերը, տեղում չենք նկատել, ուստի ներկայացնում ենք Կ. Բասմաջյանի վերծանությունները:

166. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲԵԿՈՐ. 6 տող.

...ԱՆԻՐ...

ԿՈՍԻ ԵՍ ԱԲ...

...ԻՐԻՑ ԵՂԷ...[ՊԱՏԱՐ]

ԱԳՍ Ի ՔՍ...

...[ԻՄՈՑ ԵՒ Ե...

...ԱՐՍՁ...

Հրատ. Բասմաջյան, ՀԱԱԲՄ, 210: